

УДК 94(477)«1918/1919»:355.426

© Андрій ЛИСЕНКО

УЧАСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ПОВСТАНЦІВ У ЗБРОЙНОМУ ПРОТИСТОЯННІ НА УКРАЇНСЬКИХ ТЕРЕНАХ У 1918–1919 рр.

У статті здійснена спроба проаналізувати причини появи, роль та значення українського повстанського руху в першій чверті ХХ ст. на українських теренах. Розвал Російської імперії та багаторічна Перша світова війна, невирішення болючих для українського населення соціально-економічних проблем у поєднанні з активною боротьбою збройних формувань, підконтрольних різним політичним силам, обумовили появу та зростання такого феномену, як українські отаманські формування. У своїй більшості (на Лівобережжі) вони не мали стійких політичних уподобань і, відповідно, часто брали участь у боротьбі на боці полярних політичних сил. Зазвичай це були нечисленні групи озброєних людей, які намагалися захистити підконтрольну територію від тиску з боку, на той момент, панівної влади. Попри те, що історія дає нам немалу кількість прикладів, коли повстанські формування налічували тисячі та десятки тисяч бійців, були організовані за принципом регулярної армії, контролювали значні території, однак, не маючи власної політичної позиції, представники різних політичних сил використовували їх у своїх інтересах.

Ключові слова: збройні формування, регулярні військові частини, політичні сили, розвідка, командування, партизани, повстанці, озброєння, фронти, збройна боротьба.

(Продовження)

Питання антирадянських виступів на теренах України в 1919 р. викликало інтерес дослідників як у теоретичній, так і у практичній площині. Зокрема, увагу на ці проблеми звертали теоретик махновського руху П. Аршинов, колишній начальник штабу Н. Махна В. Білаш, пізніше репресований як троцькіст В. Антонов-Овсієнко, безпосередній учасник і один із керівників григор'євців Ю. Тютюнник [3; 4; 1; 9].

У нашій короткій науковій розвідці ми спробували відтворити перебіг подій у південних регіонах України навесні 1919 р., які загалом були пов'язані з виступом одного з найвідоміших повстанських командирів Півдня – отаманом Н. Григор'євим.

Досліджуваний період характерний ще й різким загостренням відносин між радянським урядом України та формуваннями махновців. Під захистом Реввійськради махновців у квітні 1919 р. відбувся з'їзд повстанців та селян, у якому взяли участь делегати від 72 волостей південноукраїнських регіонів. Під час роботи з'їзду була обговорена та ухвалена резолюція, що містила ультимативну вимогу до комуністів про негайне скасування продрозкладки, розпуск радгоспів, усунення всевладдя Надзвичайної комісії та відмову від однопартійної системи [5, 90].

Але саме в цей період Москва готувалася завдати удару по Румунії через західний кордон та, скориставшись її територією, надати допомогу Угорській радянській республіці, завадивши водночас спробі Румунії анексувати Бессарабію. Тому, згідно з планами радянського командування, новоутворена дивізія під командуванням Н. Григор'єва мала поповнити склад ударного угруповання Червоної армії для вторгнення в європейські країни.

Вочевидь, відчуваючи непевність ситуації, що склалася, та намагаючись не втратити військову одиницю, яка мала бойовий досвід і непогано зарекомендувала себе в боях за Південь України, до Олександрії прибув В. Антонов-Овсієнко. Були проведені зустрічі з бійцями формувань Н. Григор'єва та місцевими селянами. Ми можемо припустити, що в той момент ні сам отаман Н. Григор'єв, ні його оточення не планували відкритого збройного виступу проти радянської влади, адже у такому разі, маючи бойовий досвід, вони ніколи не впустили б шансу захопити в заручники або й убити самого командувача фронту. Навпаки, отаман Н. Григор'єв особисто запевнив В. Антонова-Овсієнка у своїй повній лояльності до радянського уряду та повній готовності своїх частин до походу на Бессарабію. Можливо, цьому сприяло й те, що 22 квітня 1919 р. В. Антонов-Овсієнко надіслав телеграму, адресовану голові РНК УСРР Х. Раковському, у якій закликав до негайного видалення московських продрозгонів із південних регіонів України [6, 10–11].

Найімовірніше, до порад командувача українського фронту не прислухалися ні в Москві, ні в Києві. І тому вже на кінець квітня почала надходити інформація про те, що григор'євці вже взяли активну участь у кількох збройних зіткненнях. Зокрема, бійці 2-го Херсонського полку дивізії отамана Н. Григор'єва заарештували, а пізніше розстріляли О. Якобсона, відповідального від радянського уряду за продовольчу роботу на Півдні. 3 травня 1919 р. на ст. Знам'янка григор'євські бійці влаштували єврейський погром, унаслідок якого загинуло більше 50 осіб. Дослідники можуть ознайомитися з описом цього інциденту Голови комісії Вищої Військової Інспекції Віллера, що саме тоді вивчав і перевіряв військово-політичний стан григор'євських підрозділів [5, 129].

Одночасно почали загострюватися й відносини григор'євців із представниками місцевої влади. Зокрема, григор'євці, які увійшли до Єлизаветграда, направили місцевій владі ультимативну вимогу про негайне розформування міського підрозділу Надзвичайної комісії. Пізніше, після невиконання їх вимоги, будинок, у якому знаходилися співробітники Надзвичайної комісії, був оточений загоном озброєних бійців отамана Н. Григор'єва. Чекістам вдалося врятуватися лише завдяки підземному ходові, що пролягав під будівлею. 4–5 травня 1919 р. григор'євці почали обеззброювати міліціонерів і проводити обшуки в будинках і квартирах, які належали елизаветградським євреям.

7 травня 1919 р. командувач 3-ї Української радянської армії М. Худяков відправив до григор'євського штабу, що знаходився в Олександрії, ультиматум, у якому вимагав від отамана негайно навести порядок у своїх підрозділах і виступити проти румунських військ або відмовитися від командування військовим формуванням. У разі невиконання цих ультимативних вимог він погрожував поставитися до Н. Григор'єва як до відкритого контрреволюціонера та розпочати проти його частин збройну боротьбу [5, 130–131]. Цей ультиматум фактично поклав край співробітництву отамана Н. Григор'єва з вищим радянським політичним та військовим командуванням України.

Ми вважаємо, що значну роль у цьому відіграло те, що навколо отамана збереглися практично усі його командирські кадри, які переважно підтримували есерівський напрям майбутнього розвитку. Кілька прихильників комуністичної партії в оточенні Н. Григор'єва перебували під повним контролем отамана та не відігравали значної ролі у вирішенні питання політичної платформи формування отамана. До того ж, начальник штабу Н. Григор'єва, Ю. Тютюнник, відвідав м. Київ, де провів ряд переговорів і заручився політичною підтримкою ще й з боку українських соціал-демократів «незалежних». Сам отаман Н. Григор'єв у середині квітня 1919 р. вийшов із партії боротьбистів та вступив до лав «незалежних».

8 травня 1919 р. на центральній площі Єлизаветграда Ю. Тютюнник оголосив підготовлений в отаманському штабі та надрукований у тисячах примірників Універсал Н. Григор'єва. У документі описувалася загальна ситуація в Україні, що склалася унаслідок безперервних воєн, проголошувалася низка загальнодемократичних гасел, використовувалися деякі положення есерівської програми. В Універсалі визначалися подальші вектори боротьби григор'євців та пропонувалися українському народові нова тактика та стратегія боротьби. У цьому ж документі було викладено погляд отамана Н. Григор'єва на нові принципи проведення демократичних виборів в Україні та зміст потрібного виборчого закону. Слухачам і читачам пропонувалося ствердження права обирати та бути обраним для усіх громадян України, але сама виборча система мала вигляд пропорційної – відповідно до місця того чи іншого етносу в національному поділі країни [13].

Наступного дня, 9 травня 1919 р., до Єлизаветграда прибув сам отаман Н. Григор'єв. Згідно з його наказом близько 30 членів місцевого виконкому, більшовицького за своїм складом, були заарештовані та розстріляні. Натомість

на чолі місцевої влади став ревком, до складу якого увійшло 7 прибічників отамана [5, 145].

Проте діаметрально протилежною була позиція Н. Григор'єва щодо заарештованих напередодні політпрацівників-комуністів, які знаходилися в його дивізії. Після приїзду до нього ще одного політпрацівника Червоної армії, Шафранського, який пізніше став працювати в політуправлінні 12-ї Радянської армії, отаман не лише наказав відпустити заарештованих, але й надав Шафранському потяг, на якому вони всі й урятувалися. Цей епізод протистояння отамана з комуністичним режимом у Києві у своїх спогадах описав Ю. Тютюнник [9, 45].

Один із планів антирадянського виступу дивізії Н. Григор'єва був створений саме його начальником штабу Ю. Тютюнником. У ньому передбачалося встановлення тотального контролю повстанців над територією між Бугом і Дніпром. Автор пропонував направити на Лівобережжя терористичні групи, діяльність яких змогла б відтягнути на себе значну частину сил вірних комуністичному урядові України під головуванням Х. Раковського. Головні ж сили отамана мали пробиватися на Правобережжя для з'єднання з українськими військами під командуванням С. Петлюри.

Натомість отаман Н. Григор'єв розробив свій власний план, у якому намагався врахувати існування двох реальних сил – військ під командуванням С. Петлюри та А. Денікіна. З огляду на реальну ситуацію отаман вирішив захопити Лівобережжя і, ставши між «самостійниками» та білогвардійцями, диктувати їм свої умови, шантажуючи можливістю приєднання до суперників.

11 травня 1919 р. газета «Красная Армия» опублікувала підписаний Х. Раковським і В. Бубновим наказ від 9 травня 1919 р. про наступ на Румунію [7].

Напередодні, 10 травня 1919 р., Рада робітничо-селянської оборони УСРР і Раднарком УСРР ухвалили постанову, у якій звинуватили представників українських лівих есерів у зриві планів вторгнення до Європи, а командира дивізії Червоної армії Н. Григор'єва – в отаманських амбіціях і у тому, що той два тижні «споює» свої частини вином, вивезеним із зайнятої Одеси. Сам отаман і його найближче оточення були проголошені поза законом [11].

Незважаючи на погрозовий зміст постанови, комуністичне керівництво України усвідомлювало, що ситуація була набагато загрозливішою. Адже вже більше місяця отаман Д. Зелений вів успішні бої проти червоних військ, встановивши контроль над Васильковом, Кагарликом, Фастовом, Переяславом, Ржищевом, фактично заблокувавши рух Дніпром. Жодні каральні експедиції так і не змогли приборкати отамана Струка, загони якого оперували на Київщині. На Чернігівщині на радянських працівників наводили жах загони отамана Ангела. З боку Сквири погрожував штурмом Києва Ю. Мазуренко – голова Всеукраїнського, створеного у квітні 1919 р. групою провідних українських «незалежників» для координації боротьби всіх антибільшовицьких повстанських сил. Не припинялася рейкова війна, сотні великих і малих загонів українських повстанців

продовжували збройну боротьбу, заважаючи урядові Х. Раковського встановити повний контроль над українською територією.

За цих умов визначальне значення мала позиція керівників анархо-махновського руху. 12 травня 1919 р. в Маріуполі відбувся військовий з'їзд делегатів військових підрозділів, які підпорядковувалися Н. Махну. Питання про ставлення до виступу отамана Н. Григор'єва, за пропозицією самого Н. Махна, тимчасово залишили відкритим. Хоча у той же день один із махновських командирів – Максюта – захопив Катеринослав і проголосив ліквідацію там радянської влади. Але незабаром верхівка махновського руху в боротьбі з григор'євщиною зробила свій вибір на користь союзу з більшовиками та навіть повідомила про це самого Н. Григор'єва.

Між тим хвиля селянського невдоволення, викликана антиселянською політикою радянського уряду Х. Раковського, дозволила військам Н. Григор'єва швидко та порівняно легко захопити Олександрію, Кременчук, Бобринську, Черкаси, Золотоношу, Катеринослав, Єлизаветград, П'ятихатки, Миколаїв і Херсон. Майже в усіх цих населених пунктах тиліві частини Червоної армії, що здебільшого склалися з українських селян, переходили на бік повсталих. У Золотоноші в бій з григор'ївськими частинами вступила бригада під командуванням О. Богунського, проте це не завадило більшовикам невдовзі після досліджуваних подій звинуватити самого О. Богунського у зв'язках із «незалежниками», заарештувати та розстріляти.

Займаючи населені пункти, повстанці обов'язково звільняли з ув'язнення заарештованих, що стало підставою для радянських урядовців обвинувачувати Н. Григор'єва та його підлеглих у потуранні кримінальним злочинцям.

14 травня 1919 р. Х. Раковський підписав відозву до червоноармійців, які воювали проти Н. Григор'єва. У зверненні повідомлялося про успіхи більшовиків під Катеринославом, але не згадувалося, що в Херсоні на бік отамана перейшли майже в повному складі два великих червоноармійських підрозділи – полк ім. Дорошенка, що налічував 5 тис. бійців, та 2-й Кримський стрілецький полк [10; 12].

14 травня 1919 р. з наближенням військ Н. Григор'єва до Миколаєва там спалахнуло повстання, приводом до якого став наказ матросам місцевого гарнізону (так званого флотського напівекіпажу) виступити проти григор'євців. Уповноважений радянського уряду та голова Миколаївської Ради робітничих депутатів, Скляр, відмовився з'явитися на зустріч із повсталими матросами, а місцева міліція, зі свого боку, – брати участь у придушенні матроського виступу. Досить швидко і майже без втрат захопивши місто, повстанці-моряки заарештували Скляра, керівника місцевої Надзвичайної комісії – Абашидзе та інших більшовицьких діячів, але згодом звільнили їх.

Тим часом повстання перекинулося й на Одеську губернію: повстав гарнізон Очакова, взялися за зброю жителі німецьких колоній. Під час цих подій у с. Козлове загинув Скляр та ще 14 комуністів. Майже всюди григор'євське

повстання супроводжувалося хвилею єврейських погромів, унаслідок яких загинула значна кількість людей. На запитання про ставлення до цих явищ та ступінь відповідальності за це самого Н. Григор'єва відповідь дає дослідник В. Горак, який зазначає, що в архівних та інших джерелах відсутні будь-які відомості про спроби отамана утримати своїх підлеглих від погромів. Але з іншого боку, коли б він справді спробував застосувати розстріли погромників на місці, то йому б довелося розстріляти значну частину свого війська [5, 161].

Погроми, вбивства, грабунки та низький рівень дисципліни обумовили негативне ставлення до повстанців з боку самих різних верств українського суспільства. До того ж, і співвідношення військових сил було явно не на користь Н. Григор'єва, хоча на момент виступу його війська налічували 16 тис. бійців і мали на озброєнні 60 гармат, 10 панцерників, 14 млн набоїв та близько 150 тис. снарядів [8, 19]. Зрозуміло, ці цифри є дуже приблизними, оскільки підрахувати загальну кількість військових підрозділів та чисельність повстанців, які брали участь у виступі отамана Н. Григор'єва, практично неможливо: майже всі частини мали за основу територіальний принцип формування та були вкрай нестійкими.

Через викладені нами та інші причини війська отамана Н. Григор'єва досить швидко втратили темпи наступу, загальне становище повсталих почало погіршуватися. Розуміючи всю небезпеку подій на Півдні України, радянський уряд Х. Раковського, проголосивши надзвичайний стан та створення внутрішнього фронту, поступово підтягував до району протистояння з повстанцями вірні режиму військові частини, насамперед інтернаціональні, створені з терміново мобілізованих комуністів, військові підрозділи регулярної армії Великої Росії. З іншого боку, у донецьких степах з'явилися денікінські частини, і селянство, побоюючись реставрації влади поміщиків та терору, який за цим піде, поступово змінювало своє ставлення до повстанського руху, на чолі якого стояв отаман Н. Григор'єв.

Наслідки такого збігу чинників призвели до нових поразок руху Н. Григор'єва у другій половині травня 1919 р. Станом на 1 червня 1919 р. кілька тисяч повстанців загинуло в боях, а майже 7 тис. – потрапили в полон. Червоні частини захопили 49 гармат, 9 панцерників і більшість кулеметів григор'євців [5, 180]. Сам отаман із рештою своїх сил відступив у херсонські степи. На початку червня 1919 р. він спрямував групу своїх військ на чолі з Ю. Тютюнником на Київщину. Очевидно, це було однією з його помилок, адже він суттєво послабив свої позиції у вкрай складних для себе обставинах і врешті-решт втратив надійного спільника. Ю. Тютюнник здійснив вдалий рейд по більшовицьких тилах у північно-західному напрямку, а коли зрозумів, що Н. Григор'єв не зумів використати з користю наявні тактичні переваги, він у середині липня 1919 р. на чолі свого підрозділу приєднався до армії УНР.

Фактично рейдом Ю. Тютюнника завершилася активна фаза повстання, на чолі якого став колишній командир радянської дивізії, отаман Н. Григор'єв. Відтоді він не був смертельно небезпечним для радянського керівництва в Україні.

Джерела та література:

1. Антонов-Овсеенко В. Записки о гражданской войне. В 4-х тт. / В. Антонов-Овсеенко. – М.; Л.: Госвоениздат, 1924–1933. – Т. 3. – С. 31–33.
2. Анулов Ф. Союзный десант на Украине // Чёрная книга. Сборник статей об интервенции Антанты на Украине 1918–1919 гг. / Под ред. Шлихтера А.Г. – Харьков: Госиздат Украины, 1925. – С. 208.
3. Аршинов П. История махновского движения (1918–1921 гг.) / П. Аршинов. – Запорожье: Дикое поле, 1995. – 248 с.
4. Белаиш А.В., Белаиш В.Ф. Дороги Нестора Махно / А.В. Белаиш, В.Ф. Белаиш. – К.: Проза, 1993. – 592 с.
5. Горак В. Повстанці отамана Григор'єва (серпень 1918 – серпень 1919 рр.). Історичне дослідження / В. Горак. – Фастів: Поліфаст, 1998. – 224 с.
6. Дмитренко Ю. Я, отаман Григор'єв... // Україна, 1990. – № 12. – С. 10–11.
7. Красная Армия. – 1919. – 11.05. – № 38.
8. Лебедь Д. Итоги и уроки 3-х лет махновщины / Д. Лебедь. – Харьков, 1921. – 55 с.
9. Тютюнник Ю. Автобіографія // 3 архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ, 1998. – № 1/2. – С. 43–44.
10. ЦДАВО України. – Ф. 2579. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 2.
11. Там само. – Спр. 5. – Арк. 87–87 зв.
12. Там само. – Спр. 18. – Арк. 86.
13. ЦДАГО України. – Ф. 57. – Оп. 2. – Спр. 298. – Арк. 2–5.

© **Андрей ЛЫСЕНКО**

УЧАСТИЕ УКРАИНСКИХ ПОВСТАНЦЕВ В ВООРУЖЁННОМ ПРОТИВОСТОЯНИИ НА УКРАИНСКИХ ЗЕМЛЯХ В 1918–1919 гг.

В статье предпринята попытка проанализировать причины зарождения, роль и значение украинского повстанческого движения в первой четверти ХХ в. на украинских землях. Развал Российской империи и многолетняя Первая мировая война, нерешённые, болезненные для украинского населения социально-экономические проблемы и активная борьба вооружённых формирований, подконтрольных разным политическим силам, обусловили появление и рост такого феномена, как украинские повстанческие формирования. В своем большинстве (на Левобережье) они не имели устойчивых политических симпатий и, соответственно, часто принимали участие в борьбе на стороне полярных политических сил. Обычно это были немногочисленные группы вооружённых людей, которые пытались защитить подконтрольную им территорию от давления со стороны, в данный момент, существующей власти. Хотя история даёт нам значительное количество примеров, когда повстанческие формирования насчитывали тысячи и десятки тысяч бойцов, были организованы по принципу регулярной армии,

контролювали значительные территории, но всё равно, не имея собственной политической позиции, использовались представителями разных политических сил в своих интересах.

Ключевые слова: вооружённые формирования, регулярные военные части, политические силы, разведка, командование, партизаны, повстанцы, вооружение, фронты, вооружённая борьба.

© **Andrei LYSENKO**

PARTICIPATION OF UKRAINIAN REBELS IN THE ARMED CONFRONTATION ON UKRAINIAN LANDS IN 1918–1919

The article attempts to analyze the causes of origin, role and importance of Ukrainian rebel movement in the first quarter of the XXth century on Ukrainian lands. The collapse of the Russian Empire, long-lasting First World War, socio-economic problems which were unsolved and traumatic for Ukrainian population along with the active struggle of armed groups, controlled by different political forces, caused the appearance and growth of such a phenomenon as the Ukrainian insurgent groups. For the most part (on the Left Bank Ukraine) they did not have stable political sympathies and, accordingly, often took part in the struggle on the side of the polar political forces. Typically, these were the small groups of armed people who tried to protect the territory under their control from outside pressure of the existing regime. Although history gives us a significant number of instances when insurgent groups consisted of thousands and ten thousands soldiers, organized on the principle of the regular army, they controlled large areas, but all the same not having their own position they were used by representatives of different political forces in their advantages. Formations created by certain political forces as a factor to strengthen their influence on the territories controlled by the opposing side had a special place in the rebel movement. However, even in this situation there weren't any guarantees that the armed groups, established and financed by them, would remain under full control. Assessment of the real military force of one or another insurgent group was difficult. Having, in the majority, the territorial principle of formation such groups if necessary, could increase their quantity in tens of times, having full support of the local population. Diversionary work was not estimated and evaluated, when a numerically small group of rebel-guerrillas could cause enormous damage and many victims, having done, for instance, a railway accident.

Carrying out raids on enemy-occupied territories was a specific factor, reinforcing the value of the rebel groups. Such attacks not only seriously destroyed internal communications, disrupted supplies for the front and logistics of a belligerent, but also caused the rise of the rebel movement in the raid places. Moreover, with a constant threat of violence by insurgents, local inhabitants, who were involved in work on existing power, were forced to

cooperate with the rebel underground, giving intelligence information, providing necessary documents, and sheltering rebels. Such examples are enough, not only in the rear of the Volunteer, but also in the Red Armies. A specific feature of the rebel movement in Ukraine was an active participation of middle and poor classes of the Ukrainian peasantry in it. This phenomenon was particularly noticeable in the northern regions of the country. The proofs about it can be found in the reports of senior military and political leadership of H. Rakovsky's government. We can assume that precisely the existence of significant rebel forces has become a significant factor of instability of political regimes that have been establishing in Ukraine, from hetman Skoropadsky regime and ending with the Soviet regime establishing. In such a way popular discontent with a declaratory judgment of a number of socio-economic problems found a real opportunity to have a real impact on the ongoing processes of state-building attempts undertaken by one or other political forces.

Keywords: *armed groups, regular military units, political forces, intelligence, command, guerrillas, insurgents, weapons, fronts, armed struggle.*